

To'lanboyeva Qorako'z Muxtorjon qizi

3-kurs Falsafa (Sharq falsafasi va madaniyati) ta'lim yo'nalishi talabasi

Ilmiy rahbar: Jasur Sulaymonov

PhD, Sharq falsafasi va madaniyati kafedrasida katta o'qituvchisi

ANNOTATSIYA: *Ushbu maqolada falsafa va mantiq ilmidagi qonun va qonuniyatlar, jumladan, formal mantiqdagi **uchinchisi istisno qonuni** va ularning xususiyatlari ochib beriladi. Bu qonuniyatlar inson hayotidagi dolzarbligi muhokama etiladi.*

Tayanch tushuncha va iboralar: *falsafa, qonun va qonuniyat, mantiq, xulosa xulosa chiqarish, formal mantiq, mantiqiy tafakkur, dialektika, uchinchisi istisno qonuni, nomzodlik, Aristotel, belgi.*

ABSTRACT : *This article describes laws and regularities in philosophy and logic, including the third law of exception in formal logic, and their properties. The relevance of these laws in human life is discussed.*

Key concepts and expressions: *philosophy, law and legitimacy, logic, inference, formal logic, logical reasoning, dialectic, third law of exception, candidacy, Aristotle, sign.*

KIRISH

Biz qilgan hukmlarimiz asosida to'g'ri xulosaga ega bo'lishimiz kerak. Bunga erishish uchun mantiqiy fikrlash, tanqidiy tafakkur yuritish hamda qonun va qonuniyatlarga amal qilishimiz talab etiladi. Obyektiv haqiqatga erishish masalasi ham realistik va antirealistik oqim vakillari o'rtasida bahslarga uchrab keladi. Obyektiv haqiqat ong mustaqilligini talab etadi. Ana endi bu jarayonni mantiqiy nuqtai nazardan kelib chiqib, uning qonunlariga to'xtalsak.

„Qonun“ tushunchasi falsafa va mantiqda har xil o'rinda ishlatiladi. Chunki

falsafada biz „qonun“ tushunchasini predmet va voqea-hodisalarning umumiy, zaruriy, muhim, nisbiy munosabatlarini ifodalovchi vaziyatlarga nisbatan qo‘llaymiz. Mantiqda esa fikrlash elementlari o‘rtasidagi ichki, zaruriy aloqadorlikni ifodalaydi. Mantiqiy tafakkur ikki turdagi qonunlarga bo‘ysunadi. Ular dialektika qonunlari va formal mantiq qonunlaridir...

Formal mantiq qonunlarini tafakkur qonunlari deb ham atashadi. Bu qonunlar inson miyasida mavjud voqelikning uzoq muddat davomida aks etishi natijasidir. Ularning vazifasi fikrlarni to‘g‘ri shakllanishini ta‘minlash. Buning asosida tushuncha, hukm, xulosaning o‘zaro aloqadorlikda shakllanishiga yordam beradi. Ana shu qonunlardan biri **uchinchisi istisno qonuni** hisoblanadi. Bu qonun nozidlik qonunining mantiqiy davomidir. Ba‘zan uni istisno qilingan o‘rta qonun deb ham aytiladi. Bayon etilgan ikki fikrdan biri to‘g‘ri yoki noto‘g‘ri, uchinchisiga o‘rin yo‘q ekanligini ifoda etadi. Har bir taklif uchun shu taklif yoki uning inkori to‘g‘ri ekanligini ta‘kidlaydi. Bu qarama-qarshilik qonuni va o‘ziga xoslik qonuni bilan bir qatorda fikrning uchta qonuni deb ataladigan qonunlardan biridir. Biroq, hech qanday mantiq tizimi faqat ushbu qonunlarga asoslanmaydi.

Fikr qonunlari, an‘anaviy ravishda, mantiqning uchta asosiy qonuni: 1) qarama-qarshilik qonuni, 2) istisno qilingan o‘rta (yoki uchinchi) qonuni va 3) o‘ziga xoslik printsipli. Uchta qonunni ramziy ma‘noda quyidagicha ifodalash mumkin. (1) Barcha p takliflari uchun p ning ham, p ning ham to‘g‘ri bo‘lishi mumkin emas, yoki: $\sim(p \cdot \sim p)$, bunda \sim “yo‘q” hamda \cdot “va” degan ma‘noni anglatadi. (2) p yoki $\sim p$ to‘g‘ri bo‘lishi kerak, ular orasida uchinchi yoki o‘rta to‘g‘ri taklif yo‘q yoki: $p \vee \sim p$, bunda \vee “yoki” degan ma‘noni anglatadi. (3) Agar F taklif funksiyasi x individual o‘zgaruvchiga nisbatan to‘g‘ri bo‘lsa, u holda $F x$ uchun to‘g‘ri bo‘ladi yoki: $F(x) \supset F(x)$, bunda \supset “rasmiy ma‘noni bildiradi”. O‘ziga xoslik printsiplining yana bir formulasi narsaning o‘zi bilan bir xilligini yoki $(\forall x)$ teng $(x = x)$ ekanligini tasdiqlaydi, bunda \forall “har bir narsa uchun” degan ma‘noni anglatadi; yoki oddiygina x bu x .

Aristotel aksiomalarga misol sifatida qarama-qarshilik va istisno qilingan o‘rta qonunlarini keltirdi, ya‘ni uchinchisi istisno qonuni. U ertaga dengiz jangi

bo'lishi (hozir) to'g'ri yoki noto'g'ri emas, balki bo'lajak kontingentlarni yoki ishonchsiz bo'lajak voqealar haqidagi bayonotlarni istisno qilingan o'rta qonunidan qisman ozod qildi. Ertaga dengiz jangi bo'ladi yoki bo'lmaydi (hozir) haqiqat. Alfred Nort Uaytxed va Bertran Rassellning "Principia Mathematica" davri (1910–13) da bu qonun aksioma sifatida emas, balki teorema sifatida uchraydi.

Ma'lum bo'lgan eng qadimgi shakl Aristotelning "Talqin qilish" asarida birinchi bo'lib taklif qilingan qarama-qarshilik tamoyilini muhokama qilishga asoslangan qarash sifatida uchraydi. Bu yerda u ikkita qarama-qarshi taklifning (ya'ni, bitta taklif boshqasini inkor etishi) to'g'ri bo'lishi kerakligini aytadi, va bunga asosan boshqasi yolg'ondir. U "Metafizika"ning 3-kitobida ham buni tamoyil sifatida bayon qilib, har bir holatda tasdiqlash yoki inkor etish zarurligini, ziddiyatning ikki qismi o'rtasida biror narsa bo'lishi mumkin emasligini ta'kidlaydi. Aristotelning yozishicha, noaniqlik noaniq ismlarning ishlatilishidan kelib chiqishi mumkin, ammo faktlarning o'zida mavjud bo'lmaydi: Demak, "odam" deganda aynan "odam bo'lmaslik" degan ma'noni anglatishi mumkin emas, agar "odam" bir mavzuga oid ma'noni bildirsa, balki bir ma'noga ham ega bo'lsa. Va ayni damda bir xil narsa bo'lishi va bo'lmasligi mumkin emas, faqat noaniqlik tufayli, xuddi biz "odam" deb ataydigan va boshqalar "odam emas" deb atagandek.

Aristotelning taklif mantig'i $\sim(P \wedge \sim P)$ shaklida yozilishi mumkin bo'lgan "bir xil narsa bo'lishi ham, bo'lmasligi ham mumkin emas" degan fikri zamonaviy mantiqchilarning istisno qilingan o'rta qonuni (P) deb atashlari mumkin bo'lgan bayonotdir. $\vee \sim P$), chunki Aristotelning inkorini taqsimlash ularni ekvivalent qiladi, birinchisi hech qanday bayonot ham to'g'ri, ham yolg'on emas, deb da'vo qiladi, ikkinchisi esa har qanday bayonot to'g'ri yoki yolg'on bo'lishini talab qiladi. Soddaroq qilib aytganda, berilgan fikr va mulohazalarimizdagi zidlik ular ichidagilardan faqat bitta chin bo'la oladi, bir vaqtning o'zida ham tasdiq, ham inkor bo'lishi mumkin emas.

Aristotel ham shunday deb yozadi: "Bir vaqtning o'zida bir xil narsaga

qarama-qarshiliklar bo'lishi mumkin emas, aniqki, qarama-qarshiliklar ham bir vaqtning o'zida bir xil narsaga tegishli bo'la olmaydi" (IV kitob, CH 6, 531-bet). Keyin u "qarama-qarshiliklar o'rtasida oraliq bo'lishi mumkin emas, lekin bitta mavzu bo'yicha biz biron bir predikatni tasdiqlashimiz yoki rad etishimiz kerak" (IV kitob, CH 7, 531-bet) deb taklif qiladi. Aristotelning an'anaviy mantiq'i kontekstida bu istisno qilingan o'rta qonunining ajoyib aniq bayoni, $P \vee \sim P$.

Tafakkur qonunlari butun mantiq uchun yetarli asos bo'lishi yoki mantiqning boshqa barcha tamoyillari ularni ishlab chiqishdan iborat ekanligi an'anaviy mantiqchilar orasida keng tarqalgan ta'limot edi.

1920-yilda Polsha mantiq maktabining yetakchi vakili Yan Lukasievich Aristotelning kelajakdagi kontingentlari uchun uchinchi haqiqat-qiymati, na haqiqat, na yolg'onga ega bo'lgan taklif hisobini ishlab chiqdi, bu hisobda qarama-qarshilik va o'rta qonunlar istisno qilingan. Boshqa tizimlar uchta qiymatdan ko'p qiymatli mantiqlarga o'tdi – masalan, haqiqat va yolg'on o'rtasidagi haqiqat qiymatining turli darajalariga ega bo'lgan ma'lum ehtimollik mantiqlari.

Cheklangan o'rta qonunni (uchinchisi istisno qonuni) rad etishni qo'llab-quvvatlash uchun ilgari surilgan dalillar juda aralash to'plamni tashkil qiladi va bu dalillar ommaviy ravishda tanqidsiz qo'llanilganini ko'rish odatiy hol emas. Ushbu g'ayratli yondashuvda ikkita xavfni ta'kidlash foydali bo'lishi mumkin. Birinchi xavf shundaki, qonunni rad etish uchun asos bo'lib, aslida butunlay boshqacha gapirish uchun asos bo'ladi. Ikkinchisi, aslida uni rad etish uchun zaruriy asos bo'lgan narsaning mohiyatini noto'g'ri tushunishdir.

Faraz qilaylik, bir kishi ikkita taklifni, p va q ni ko'rib chiqsin va ulardan biri ikkinchisining inkori deb hisoblab, o'ziga savol qo'yadi: p –rost, q – yolg'on va p –yolg'on, q –rost, ikkitadan yuqori va uchinchi imkoniyat bormi? Bo'lsa rost bo'ladimi? Savolning javobi ikkita talqinda ochiladi. Birinchisi: bu holatda uchinchisi istisno qonuni amal qiladimi? Bu talqin ostida so'raladi: $q \vee p$ ning inkori ekanligini hisobga olsak, p –rost, q – yolg'on va p –yolg'on, q –rost dan boshqa uchinchi imkoniyat (bu imkoniyatni «birinchi uchinchi imkoniyat» deb ataymiz) bormi? Rost yoki yolg'ondan boshqa haqiqat qiymati nima? Ikkinchi talqin: q

haqiqatan ham p ning inkorimi? Bu talqin ostida so'raladi: p–rost, q yolg'on va p yolg'on, q–rost ikkalasidan yuqorida uchinchi imkoniyat (bu imkoniyatni “ikkinchi uchinchi-imkon” deb ataymiz) bormi? Rost-q rost, u holda p va q aslida qarama-qarshidir (yoki mustaqil) yoki, agar p ning imkoniyati mavjud bo'lgan holatda.

Uchinchi imkoniyat – buni amalga oshirish uchun hech qanday chekli protsedura yo'q. Bu qonunda „A yo B yoki B emas” formula ko‘rinishida beriladi. Hukmlar mantig‘idagi formulasi „a yoki a emas” deb o‘qiladi. Uchinchisi istisno qonuni amal qilishi uchun keltirilgan fikrlar o‘rtasida zidlik munosabatlari bo‘lishi kerak, shu bilan birga ana o‘sha zidlik butun fikrni qamrab olishi talab etiladi. Agar bu xususiyat bo‘lmasa yoki ikki zid belgidan boshqa belgilarning borligi ma'lum bo‘lsa, uchinchisi istisno qonuni vazifasini bajarmaydi. Masalan:

„Poygachi birinchi bo‘lib yetib keldi” hamda **„Poygachi oxiri bo‘lib yetib keldi”** “ mulohazalarini olsak, bunda uchinchisi istisno qonuni amal qilmaydi. Balki nozidlik qonuni amal qiladi. Chunki bu ikki hukmning ikkisi ham xato bo‘lishi mumkin, yoki poygachi ikkinchi bo‘lib marraga yetib kelgan bo‘lishi ham ehtimoldan xoli emas. Agar yuqoridagi hukmlarni o‘zgartirsak, ya’ni

„ Poygachi birinchi bo‘lib yetib keldi “ hamda **„ Poygachi birinchi bo‘lib yetib kelmadi”** bunda uchinchisi istisno qonuni to‘laqonli amal qiladi. Tahlilga ko‘ra, bu hukmlarning birinchi chin, ikkinchisi xato, uchinchi mulohazaga o‘rin yo‘q ekanligini ko‘rsatadi.

XULOSA

Mantiqiy mutanosiblik orqali to‘g‘ri va aniq xulosa chiqara olamiz. Biz yuqorida ko‘rib chiqqan uchinchisi istisno qonuni ham xulosa chiqarish uchun o‘ziga xos bir yol. Bu qonundan foydalansak, o‘zimizga nima olamiz degan savol tug‘iladi. Javob tariqasida quyidagilarni keltiramiz.

Birinchidan, hukmlarni mazmunan tushunib yetish, ularning o‘rtasidagi aloqadorlikni aniqlash va buning natijasida zidlik munosabatlarini ajratish jarayonlari olib boriladi.

Ikkinchidan, S va P qismlarini qonun asosida ko‘rib chiqish.

Ta'limning zamonaviy transformatsiyasi

Uchinchidan esa berilgan hukmlardan kelib chiqib, ularning bittasi xato bo'lsa, uchinchisiga o'rin yo'q degan xulosa olish. Natijada aniq xulosa kelib chiqadi. Hech qanday ortiqcha mulohaza va shubhaga o'rin qolmaydi.

Uchinchisi istisno qonuni har bir davrda turlicha talqin etilgan, masalan, Aristotel aksiomalar, yangi davrga kelib esa teorema sifatida ishlatilgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. D.Po'latova, D.Fayzixo'jayeva „ Mantiq” o'quv-uslubiy qo'llanma Toshkent-2011
2. https://uz.m.wikipedia.org/wiki/Uchinchisi_istisno_qonuni
3. <https://www.britannica.com/topic/law-of-excluded-middle>
4. https://en.m.wikipedia.org/wiki/Law_of_excluded_middle
5. <https://web.stanford.edu/~bobonich/glances%20ahead/IV.excluded.middle.html>